

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ

Օտարազգի պատմագրաց մեր ազգին համար ըսած խօսքերը թէպէտ եւ միշտ ախորժելի ու հաճոյական չեն իբրեւ ճշմարտութեան համաձայն խօսքեր, բայց իբրեւ հետաքրքրական տեղեկութիւն՝ շատ յարգի ու պատուական են ազգասէր բանասիրաց առջեւը:

Այսպիսի հատուած մը գտանք Լեհաստանի Հայկազանց վրայ՝ Թէոփորոս վակա անունով պատմագրին «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԻՇԽԱՆԱՅ ԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅՆ ԼԵՀԱՅ» ըսուած գրքին մէջ, որ տպուած է Լեհերէն լեզուով Վիլնա քաղաքը 1824-ին:

Այս հատուածին մէջի անստոյգ կամ կեղականք խօսքերը ըստստոյգ խօսքերուն վնաս մը չեն ըներ՝ եթէ շտկուին, այլ մանաւանդ անոնց ստուգութեանը եւս աւելի հաստատութիւն կուտան. ուստի ջանամք համառօտ ծանօթութիւններ տալով մեր պարտքը կատարել:

«Իւլովի ու Կարմիր Ռուսիոյ մէջ Հայք խիստ շատուոր էին: Այս ճարտար ու վաճառաւոր ժողովուրդը իւր հայրենեացը մէջ շատ նեղութիւն ու հալածանք քաշած լինելով՝ առաջ Արաբացիներէն եւ յետոյ Թուրքերէն, քանի մը անգամ եկեր բնակեր էր Ռուսաց այն քաղաքներն որ Արեւելքի սահմանակից են. բայց հոն ալ Թաթարաց կործանիչ յարձակմունքներէն ապահով չէր, ուստի հետ դժեմէ Լեհաստանի սահմաններուն մօտեցաւ:

Ճիշդ կերպով չեմք գիտեր թէ Հայոց առաջին գաղթականները երբ եկեր են Ասիայէն մեր երկիրը: Շատ Հայեր 1200-ին աւերակները եկան սփռեցան Փոտոլիա, Վոլինիա եւ Ռուսական գաւառները ⁽¹⁾:

Մինչդեռ անոնք այս կերպով այլ եւ այլ տեղեր ցրուած էին, Հալիչ գաւառին Լեվ (Լէոն) իշխանը, որ 1270-ին Իւլով (կամ Լէոպոլիս) քաղաքը հիմներ էր, նայեցաւ որ զանոնք հոն քաշէ: Մեծն Քաղիմիր, որ Կարմիր Ռուսիան իւր թագաւորութեանը հետ միացուցած լինելով՝ բարեկարգել կողէր, ուստի եւ լաւ կհասկընար թէ որչափ հարկաւոր է այն գաւառին գլխաւոր քաղաքը, այսինքն Իւլովը ծաղկեցընել, անոր Հայ բնակիչներուն վրայ դարձուց մտադրութիւնը. խոստացաւ որ անարատ պահուին այն օրէնքներն ու ազատութիւններն որ առերէին իրենց հայրենեացը մէջ Յովհաննէս ու Թէոփորոս քրիստոնեայ իշխաններէն ⁽²⁾, եւ

(1) Մեր պատմագիրներէն յայտնի է որ առաջին Հայ գաղթականներն եկած են Լեհաստան 1062-ին՝ Կարմիր Ռուսիոյ Թեոփորոս դքսին ճրակիրանօքը, եւ բնակիւ են Քիւի քաղաքը, ուր մինչեւ ցայժմ մնացած է իրենց քա-

րաշէն եկեղեցին. իսկ 1183-ին Լեհաստանի ուրիշ քաղաքներն ալ սփռեցան: Կարմիր Ռուսիա կրօնէր հին ատենը հիմակուան աւստրիական Կալիցիան եւ անկեց դուրս մեկ երկու գաւառ. որ հիմա Ռուսաց բաժնին մէջ են:

(2) Այս խօսքին մէջ յայտնի շփոթութիւն կայ: Լեհաս-

երբոր Մակտեպուրկի գերմանական օրէնքը շնորհեց քաղաքին (1556) ⁽¹⁾, հրաման տուաւ որ Հայերն եւս վայելեն այն ազատութիւնները՝ երբոր կարօտ լինին անոնց։ Քիչ ատենէն Իլլովի Հայ բնակիչները շատցնելու համար աւելի զօրաւոր հնարքներ ալ բանեցուց. աղատութիւն տուաւ Հայու լեզուով ու արարողութեամբ կատարելու ուղղափառ աստուածապաշտութիւնը ⁽²⁾, եւ Իլլովի մէջ հաստատեց Գրիգոր եպիսկոպոսին աթոռը (1567)։ Հաւանական է որ նոյն ատենները կանգնուած լինի Հայոց մայր եկեղեցին յանուն Անարատ Յղութեան սուրբ Աստուածածնի ⁽³⁾։

«Մակտեպուրեան օրինաց պաշտօնեաները՝ որ թագաւորին հրամանաւը Հայոց գատարաններուն նախագահ կլինէին, այն ժողովրդեան գիրն ու լեզուն սովորելու ամենեւին փոյթ չունենալով, կամաց կամաց հայկական սովորութիւնները վերուցին, եւ ա-

տանի Հայոց մէջ աւանդութիւն էր իրենց օրէնքները Անայ Յովնանէս Բագրատունի բագաւորէն մնացած էին. իսկ Թեոդորոս Բագրատունի Կարմիր Ռուսիոյ Թեոդորոս դուքսն է, եւ անոր Հայոց տուած ազատութիւններն են հոս յիշուածը։

(1) Փրոսպիոյ Մակտեպուրկ քաղաքը ատենով Գերմանիոյ ազատ եւ ծաղկած քաղաքներէն մէկը լինելով, անոր օրէնքները շատ անուանի էին իբրեւ խելացի կարգադրութիւնք։

(2) Բնագրին *կարոյիկ* կամ կարուդիկ բառը հոս ուղղափառ բարձմանցինք որ զկարծուի րէ *հոովմեական* կամ *պապական* դաւանութիւն ըսել կուգէ. վասն զի յայտնի է որ Լեւոնտանի Հայոց մէջ հոովմեականութիւնը նիկոյին հալածանքներովը մտաւ 1666-ին ատենները, եւ Գրիգոր եպիսկոպոսն ու իւր յաջորդները մեր Կարուդիկոսէն կառնուին իրենց ձեռնադրութիւնն ու հրամանները։

Ահա նոյն իսկ Իլլովի մայր եկեղեցւոյն հիմնադրութեան յիշատակարանին մէջ այսպէս գրուած է, ըստ վկայութեան Հ. Մինաս հոովմեական վարդապետի Բժշկեան. «Այս, մեր կամաց եւ հաւատոյ գիրք է... որ ուխտեցաք վասն, սուրբ Աստուածածնին, եւ շինեցաք ի՛նչով քաղաքս, հայադաւան՝ սուրբ Լուսաւորչին աւրինաքն, հնազանդ կարուդիկէին (սուրբ Եջմիածնի), եւ հայ եպիսկոպոսի, եւ հայ տանուտրանցն... Գրեցաւ գիրս իբլ. Հայոց Պժի (1363), յազաւաստսի Լ. արն»։

(3) Իլլովի Հայոց մայր եկեղեցին կանգնուած է յանուն Նեջման սուրբ Աստուածածնին, եւ ոչ Անարատ Յղութեան եղրա, 1363-ին։

մէջ բանի մէջ գերմանական օրէնքը բանեցուցին։ Եգուրիկէ թագուհին մտիկ ըրաւ Հայոց բողոքներուն ու թախանձանացը, եւ արտօնութիւն մը տուաւ Հայոց (1579) նորէն իրենց սեպհական օրէնքները բանեցնելու։ Այն օրէնքներուն վաւերականութիւնը շատ անգամ հաստատեցին ուրիշ թագաւորներ, այսինքն Լուգովիկոս (1580), Վլատիսլաւ Վառնացին (1440), Քաղիմիր Եակելլոն (1461) եւ Աղեքսանդր (1505)։ Երկու հասարակութիւն կամ ժողովուրդ կար Իլլովի մէջ, մէկը Հայ, միւսը լեհացի կամ գերմանացի։

Սիգիսմունտ անունով թագաւորներուն օրերը Հայերը ուրիշ ամէն ժամանակէ աւելի յաջողութիւն ունեցան. այն ատենները շինուեցան կամ նորոգուեցան եկեղեցիներ ու ժամատուններ՝ Կամենից-Փոտոլսք, Լուցքա, Զամոսցա, Հոռոտենքա, Սնեաթին, Պժե. ժան, Ստանիսլաւով, Թիսմենեց, Զլոչով, Եազլովցա եւ Լըշեց քաղաքներուն մէջ։ Սիգիսմունտ առաջինը (1510) բոլորովին աղատեց Հայերը Մակտեպուրկեան օրէնքէն, միայն հետագայ չորս նիւթերուն խնդիրները գերմանական օրէնքին համեմատ մնացին, այսինքն ա) Անշարժ ստացուածք, տուն, գետին եւ պարտէզ. բ) Ո՛ր եւ իցէ զրկանք եւ բռնութիւն քաղաքին մէջ եւ քաղաքէն դուրս. գ) Սպանութիւն եւ վիրաւորումն. դ) Գողութիւն։ —

Հասկըցեր էր այն թագաւորը թէ հարկաւոր է Հայոց օրէնքները լատիներէն թարգմանել, միանգամայն անոնց մէջ շատ բան սրբագրել, փոփոխել ու աւելցնել։ Այս աշխատութիւնս Հայերն իրենք ըրին, եւ Փրոցքովի ժողովոյն մէջ (1519), Փժեմիսլի Պետրոս եպիսկոպոսին առաջարկութեամբ՝ որ տէրութեան երկրորդ դիւանագլին էր, այն օրէնսգրութիւնը հաստատուեցաւ, թագաւորական կնքով կնքուեցաւ ու շատ մը աշխարհական ու եկեղեցական իշխանաւորաց ստորագրութեամբ վաւերացաւ։

«Ստեփանոս կաթողիկոսը երբոր լսեց
Լեհաստանի Հայոց գրուած օրէնքներն ու
ազատութիւնները, ելաւ Իլվով եկաւ (1553),
ու կաթողիկոսութենէն հրաժարելով՝ ան-
ձամբ Հռոմ գնաց, հպատակեցաւ Պապին, եւ
Իլվովի Հայոց եպիսկոպոսութիւն ըրաւ (1)»:

«Սիգիսմոնտ Օգոստոս թագաւորը հրո-
վարտակ հանեց որ Հայոց գործողութիւննե-
րուն չկարենան ամենեւին ուրիշ դատա-
րաններ խառնուիլ՝ բաց իթագաւորական
ատեաններէն (1549), եւ մասնաւոր պաշտ-
պանութիւն ըրաւ Հայոց վաճառականու-
թեանը՝ հրաման տալով որ բոլոր թագաւո-
րութեանը մէջ ամէն տեսակ տուրքէ ազատ
լինին (1567)»:

Սիգիսմոնտ Գ թագաւորին օրերը (1604),
Հայք իրենք իրենցմէ լեհերէն թարգմանել
տուին իրենց օրէնքը որ 125 յօդուած էր,
եւ կըսուէր լատիներէն. Capitula, այսինքն
Գլուխք կամ Պայմանք: Մէկ կարեւոր նիւթ
մը չկայ՝ քաղաքական կամ պատժական եւ
կամ դատաստանական՝ որ անոր մէջ չգըտ-
նուի: Բաւական ընդարձակ կարգադրու-
թիւններ կան մէջը՝ գերիներու կամ ստրուկ-
ներու համար, եւ զանոնք ազատ ընելու
կերպին վրայ, ամենահարկաւոր տեսնուած
օժիւններու վրայ, ամուսնութեանց, հայրա-
կան իշխանութեան, կտակի վրայ, եւ ժա-
ռանգութեանց վրայ՝ որ հաւասարապէս պի-

տի բաժնուէին մանչ եւ աղջիկ զաւակաց
մէջ: Մարգասպանին պատիժը գլխապար-
տութիւն էր, իսկ իրենց ուրիշ պատժական
օրէնքները Մովսիսական օրինաց հետ նմա-
նութիւն մը ունէին: Սիմոն Զիմուովիչ՝ Իլ-
վովի հայազգի քարտուղարը հաւաքեց Լե-
հաց այլ եւ այլ թագաւորներուն ձեռքովը
Հայերուն տրուած օրէնքներն ու ազատու-
թիւնները, եւ վատխալաւ Գ թագաւորին
մատոյց որ վաւերացընէ. այն դրքին ձեռա-
գիրները մինչեւ ցայժմ պահուած են Փու-
լաւի քաղաքին գրատանը մէջ:

«Դրսեցի եկեղեցականներուն վրայ հսկո-
ղութիւն չլինելը, Հայ ժողովրդեան օրէ օր
ասդիէն անդիէն գալով շատնալը, եւ մա-
նաւանդ Լեհաստանի մէջ հերետիկոսութեան
տարածուիլը այս գէշ հետեւանքս ունեցան
որ Հայերը սկսան հռովմէական եկեղեցւոյ
միութենէն զատուիլ, այնչափ որ Դրիգոր
եպիսկոպոսը՝ երկար ատեն հակառակորդաց
դէմ պատերազմէն ետեւ՝ հարկադրեցաւ ե-
պիսկոպոսական իշխանութենէն հրաժարե-
լու (1556) (2): Բայց վերջապէս Հռովմայ ե-
կեղեցւոյն այնչափ փափաքած միաբանու-

(1) Մեր եկեղեցական պատմութենէն յայտնի է որ Ստե-
փանոս Ե Կարողիկոսը հինգ մեց տարի կարողիկոսութիւն
ընելէն ետեւ իրեն տեղը իրեն փոխանորդ ձեռնադրեց Տէր
Միքայէլ սեբաստացին, ու ինքը Հռոմ գնաց ուխտի 1547-ին,
որովհետեւ 1550-ին մեծ յորելանը մօտ էր: Հոն Պօղոս Գ
պապին հետ տեսնուեցաւ, հասկըցուց անոր իւր եկեղեցւոյն
դաւանութեան ուղղափառութիւնը, յանձն ջառար բաժա-
կին մէջ ջուր խառնել՝ ցուցնելով քէ անկարելի է ազգին
վաղեմի սովորութիւնը փոխել, եւ յետոյ Լեհաստանէն ու
Ռուսաստանէն անցնելով դարձաւ Էջմիածին ու նորէն ձեռք
առաւ կարողիկոսութիւնը մինչեւ իւր մահը: Ուստի այս
պատմագրին խօսքերուն մէջ սխալ կամ շփոթութիւն մը
կայ, որով Իլվովի Հայոց Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին ա-
նունը կմիացընէ Ստեփանոս Կարողիկոսին անուանը հետ:

(2) Պապական պատմագրին այս խօսքերը ուղիղ են ըստ
իւր մտաց. բայց ըստ մեզ շատ սրբագրութեանց կարօտ՝
իրեն սկզբունք: Երբ յիշեցի ըսած եկեղեցականները Սուրբ
Էջմիածնէն եկողներն էին, ապաքէն անոնց պարտքն էր
օտարոտի սովորութիւններէ եւ կարօղիկոսներէ հեռու պա-
հել ազգերինս. աղէկ որ փրօժականտայի հսկողութիւնը
դեռ չկար անոնց վրայ, որով չորս հինգ հարիւր տարի
անկորուստ պահեցին իրենց ազգութիւնն ու ազգային կրօ-
նը: Գէշ հետեւանք կանուանէ Հայոց հռովմէական եկե-
ղեցւոյ միութենէն զատուիլը. մեք ալ նոյնպէս կըսենք՝
քէ որ Հայք իրացընէ հերետիկոսութիւն մը հնարին ու
անով զատուին ուղղափառ եկեղեցիներէն. բայց քէ որ ի-
րենք անփոփոխ պահեցին իրենց եկեղեցւոյն սրբազան ի-
րաւունքներն ու արարողութիւնները, եւ անով միայն է որ
զատուած երեսցան հռովմէական եկեղեցւոյ միութենէն,
ոչ ապաքէն զովեստի արժանի են եւ ոչ քէ պարսաւա-
նաց: Մեք գիտեմք որ Գրիգոր եպիսկոպոսը ուրիշ պատ-
ճառներով զգուեցաւ Իլվովի Հայոց կոխներէն ու փախաւ
անկեց. իսկ քէ որ զանոնք կարօղիկ ընելու միտք ունէր
ու անոր համար հարկադրեցաւ փախչելու, պէտք է ըսեմք
քէ շատ աղէկ եղաւ որ փախուցին այնպիսի անմիա մէկը:

Թիւնը նորէն հաստատեցաւ Կամենիցու մէջ (1666) Նիկոլ Թորոսեւիչին ջանիւքը՝ որ Լեհաստանի Հայոց առաջին արքեպիսկոպոսն եղաւ, ու 55 տարի կատարեց իւր պաշտօնը եւս եւ աշխատանքը Հօրն Փիտու՝ փարիզացի Թէաթին կրօնաւորին, որ Հռովմայ փրփա-կանտայի ժողովէն յուղարկուած էր, եւ Հայոց գրքերը ամէն տեսակ մոլորութենէն մաքրեց ⁽¹⁾:

«Մինչեւ այն ժամանակը Իւլիովի Հայոց արքեպիսկոպոսը աէրութեան կողմանէ ռոճիկ մը չունէր. 1768-ին սահմանադրու-թեամբը որոշուեցաւ որ առաջին անգամն

(1) Տեսնաք նաեւ ամսագրոյս մէջ քե Նիկոլ Հռովմայ փափաքը ինչպէս կատարեց՝ նախ Իւլիովի եւ ապա ուրիշ քաղաքներու Հայերը չարբարելով անիրաւութեամբ ու ան-հնարին բարբարոսութեամբ: Եւ քերես այս կողմանէ միայն արժանի է առաջին չար արքեպիսկոպոս Հայոց Լեհաստանի բնակչու. ապա քե ոչ, իր նախորդներն ալ արքեպիսկոպոս էին: — Նիկոլի աշակերտ եւ յաջորդը Վարդան Յունա-նեան, եւ անոր հետ Հայրն Փիտու գաղղիացին, Նիկոլին պակաս բողոքածը ամբողջացուցին, եւ փրփախանտային կամքը աւելի ճիշդ կատարեցին, երբ որ իրենց մօթին ծուռ աջքովը ծուռ եւ մոլար տեսան մեր եկեղեցական գրքերուն մէջի ուղիղ եւ անարատ գրուցուածքները, եւ յանդուգն համարձակութեամբ փոփոխեցին եւ ապականեցին զանոնք:

որ մէկ հռովմեական յոյն արքայարանի մը աթոռը պարապ մնայ, անոր ռոճիկը Հայուն երթայ:

«Լեհաց 1790-ին բրած աշխարհաժողովը հրաման տուաւ Հայոց գեաին գնելու՝ երկու հարիւր հազար ֆիորլինի արժէքով. այս ստրկով պիտի ապրէին ռուսահայ արարողութեան եկեղեցականները. իսկ պապին նոյն վախճանաւ տուած ստակը Իւլիովին Կամենից փոխադրուեցաւ: Այն ատենները Հայք բազմացած լինելով Ռուսաստանի մէջ, հրաման ընդունեցան դպրոցներ բանալու, եւ շատ մը եկեղեցականներ Իւլիով յուղարկելու որ իրենց ուսմունքը Հայոց վարժարաններուն մէջ ընեն:

«Վերջապէս 1810-ին Քրիստոֆորիչ կամ Քրիսթոֆովիչը բոլոր Ռուսաց կայսերութեան մէջի Հայոց եպիսկոպոս անդանեցաւ, եւ տէրութիւնը անոր աթոռանիստ քաղաք որոշեց Մոհիլեւը՝ Տնեթեք գեաին վրայ՝ վեց կանոնիկոսով. այն աթոռը կրօնական խնդիրներու մէջ հպատակ էր Լատին մետրապօլիին»:

ԱՌԱՎ

ԳԱՅԼՔ ԵՒ ՈՁԽԱՐՔ.

Գայլերուն ձեռքէն

Խեղճ ոչխարաց

ձարը հատած,

Կեանքը կեանք չէր,

Ի՞նչ ընեն, որմը գիմեն

Որ հօտերնին քիչ մը հանգչէր:

Վերջապէս բողոք բրին

Գաղաններուն մեծ տէրութեան,

Եւ մեծաւորքն որոշեցին

Ատեան կոչել ընդհանրական: